

Останчук О. Г.

СИМВОЛІЧНЕ У ПРОФЕСІЙНОМУ ДИСКУРСІ ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОГО МАШИНОБУДІВНИКА

При вивченні професійних культур, як особливих систем смислів, які поділяє спільнота людей, що працює на промисловому підприємстві, постає запитання: у який спосіб нова людина у професійному співтоваристві або організації отримує і закріплює знання про певну культуру, тобто формує власний професійний дискурс? Для цього існують уже сформовані соціальні механізми професійного, як-от символи, міфи, ритуали, мова та контроль. Як носія професійної традиції представлено виробничу спільноту – робітників машинобудівних заводів у 1970–1980-х рр. Запропоновано розглянути внутрішні просторові маркери символічного через аналіз заломлення пам'яті у персональних біографіях машинобудівників. Мова йде про внутрішній простір професії, до якого доступ чужинців був обмежений. Ця локація збігається із поняттям «професійної чистоти», що дає можливість уникати не пов'язаних із професією тем. Саме такий тип комунікації переважає у робочому цеху, з актуалізованим контролем повсякденних взаємодій у межах професійного. Результати дослідження дають змогу стверджувати, що символічне, як маркер професійного, було водночас і дискурсом професійної прагматики та статусу, і об'єктом прив'язки ритуалів консолідації для підтвердження спільноти працівників, і регулюючою проекцією соціального контролю. Очевидно, символічне у професійному дискурсі машинобудівників не обмежувалося пізньорадянським хронологічним контекстом і не було новим, але поставало таким, яке пересічна людина приймала та була в ньому вневнена.

Ключові слова: символічне, професійний дискурс, індустріальна субкультура.

Намагаючись проаналізувати «символічне» та його місце в людській свідомості, німецький футуролог Ернст Кассіерер зазначив, що «вже на первісно-міфологічній стадії розвитку людина починає відмежовувати себе від світу природи через поступове створення символічного простору, т. зв. “природної символіки”. ...У “природній” символіці ми мали справу із певною частиною змісту свідомості, яка, будучи вилученою із цілого, тим не менш це ціле представляла і шляхом цього представлення у певному сенсі відтворювала... Міф і мистецтво, мова та наука є в цьому сенсі карбуванням буття; вони – не просто відбитки наявної дійсності, а директиви руху духу, того ідеального процесу, в якому реальність конструюється для нас як єдина і багатоманітна, як множинність форм, спаяних у кінцевому підсумку єдністю смислу».¹

У 1971 р. американський антрополог Баррі Тернер, аналізуючи способи організації культури професійної праці, запропонував термін «індустріальна субкультура» – як особливу систему смислів буття, які поділяє спільнота людей, що працює на промисловому підприємстві.

¹ Э. Кассирер, *Философия символических форм*, т. 1. *Язык* (Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга, 2002), 41.

Що підтримує основи цієї субкультури, що є загальним, а що персональним для членів групи? У який спосіб нова людина у професійному співтоваристві або організації отримує і закріплює знання про певну культуру, тобто формує свій власний професійний дискурс? Для цього існують уже сформовані соціальні механізми професійного, як-от символи, міфи, ритуали, мова та контроль.² Згодом у дослідженнях професій антропологи починають звертатися до такого прийому, як інтерпретація виробничого символічного, аналізуючи неформальну поведінку, прикмети, фобії, професійний сленг, фольклор, що є важливими складовими професійного дискурсу або традиції.

У контексті цього дослідження термін «професійна традиція» пов'язуємо з моделлю, що акцентує на спільних ідентичності та знанні на основі певних виробничих проєкцій. Професійну традицію, услід за Тетяною Щепанською, ми розуміємо як знакову систему, що складається з елементів повсякдення професіоналів, які наділені «знаковістю», а саме: маркування простору

² Цит. за: П. В. Романов и Е. Р. Ярская-Смирнова, «Мир профессий как поле антропологических исследований.» *Этнографическое обозрение* 5 (2008): 7–8.

та часу професійної діяльності, професійна атрибутика, специфіка сприйняття та репрезентація як себе, так і інших, професійна обрядність.³ На думку Альберта Байбурина, ці елементи мають «підвищений семіотичний статус» (тобто потенційно можуть бути використані і як знаки, і як речі) та набувають такий статус саме у контексті професії.⁴

Методологічним інструментарієм нашого дослідження є праці Альфа Людтке, який розглядав символічне – «символічні повідомлення» – як таке, що допомагало робітникам зробити простір праці та професійний досвід «своїми» і «забезпечувало реальне поліпшення їхнього становища».⁵ Метою статті є спроба розглянути місце та роль внутрішніх просторових маркерів символічного у трудовій етиці пізньорадянської доби, апелюючи до запропонованих німецьким дослідником висновків. Увагу зосереджено на робітниках радянського машинобудування, що було галуззю зайнятості з високим рівнем професіоналізації виробничої культури. Офіційні актори радянського індустріального, урбаністичного проекту, наділені офіційним дискурсом статусом символічної ідеологеми держави «фабрик, заводів, шахт і залізниць», і в пізньорадянський час залишались «prisoners of the Soviet self».⁶ До джерельної бази дослідження залучено спогади робітників, котрі працювали на машинобудівних заводах Донецького регіону в середині 1960-х – середині 1980-х рр. і чий професійний досвід допоміг проаналізувати та визначити, завдяки яким механізмам символічного робоче місце та середовище перетворювалися на простір «свого» професійного. У дослідженні також використано матеріали радянської періодики тих років.

Едвард Томпсон наголошує на тому, що професійний клас з'являється, коли деякі люди, в результаті набуття загального досвіду (внутрішнього або зовнішнього), відчувають і артикулюють ідентичність своїх інтересів, як між собою, так і проти тих людей, чий інтереси відрізняються (і зазвичай протиставляються). Класовий досвід значною мірою визначено виробничими відносинами, умовами, в яких люди народжуються, –

або в які несвідомо потрапляють.⁷ У нашому дослідженні мова йде про внутрішній простір професії, до якого доступ чужинців є досить обмеженим. Ця локація збігається з поняттям «професійної чистоти», що дає можливість уникати не пов'язаних із професією тем. Статус професіонала тим вищий, чим менше він стикається із непрофесійним середовищем і проблемами. Найбільш статусні обмінюються оцінками лише з іншими професіоналами. Саме такий тип комунікації переважає у внутрішньому просторі, в нашому випадку – в робочому цеху, з актуалізованим контролем повсякденних взаємодій у межах професійного.⁸

Дослідники Олександр Геніс і Петро Вайль зазначають, що загальний дискурс кінця 1970 – 1980-х рр., зокрема професійний, характеризувався підвищеною реалістичністю, тверезістю і практицизмом.⁹ Та чи залишилося в ньому місце символічному?

Погоджуючись із теорією соціального простору П'єра Бурдьє про те, що «коли ми кажемо про соціальний простір, то маємо на увазі те, що не можна об'єднати будь-кого з кожним,»¹⁰ треба визнати, що завод – це місце розподілу економічного та символічного капіталу для професіоналів. Маркування заводського нормативного простору пов'язане із процесами соціального та нормативного контролю. Це не розпорядження, але їх імітують і звертаються до норм конкретного професійного середовища, їхні адресати – колеги та співробітники. Саме вони потужно вказують на професійні норми, які символічно окреслюють і затверджують місце роботи як сферу професійного контролю. Серед зразків нормативних повідомлень і текстів на робочому місці, у заводському цеху машинобудівного заводу 1970–1980-х рр.: стенди з техніки безпеки, схеми деталей та механізмів у розрізі; гасла або вислови – «обговорювати проблеми виробництва, виключно в контексті завдання підвищення продуктивності праці», «за комуністичну працю»; грамоти, подяки, вимпели за трудові досягнення та сумлінну працю, листівки або/чи «перехідний» червоний прапор за високі показники в роботі.¹¹

³ Т. Б. Щепанская, «Проекции социального контроля в пространстве профессии.» *Этнографическое обозрение* 5 (2008): 19.

⁴ А. К. Байбурич, «Семиотический статус вещей и мифология.» *Материальная культура и мифология: Сборник МАЭ* 37 (1981): 215–226, 216.

⁵ А. Людтке, *История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти* (Москва: РОССПЭН, 2010), 178.

⁶ Цит. за: Katharina Uhl, ««Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity,» *Bylye Gody* 28, no. 2 (2013): 5.

⁷ Э. Томпсон, *Предисловие к книге «The making of the English working class.»* перевод Михаила Пискунова, <http://anticapitalist.ru/archive/teoriya/stati/1766.html>.

⁸ Щепанская, *Проекции социального контроля*, 19–20.

⁹ П. Вайль и А. Геніс, 60-е. Мир советского человека (Москва: АСТ; CORPUS, 2013), 291.

¹⁰ Пьер Бурдьє, *Социология социального пространства* (Санкт-Петербург: Алетейя, 2005), 19.

¹¹ Інтерв'ю автора з Миколою, 1954 р. н., 21 червня 2015 р.; з Ніною, 1961 р. н., 20 серпня 2016 р.

Ще один маркер, із якого починалося нормування повсякдення робітника і який вводив у простір професійного дискурсу, – це фреймінг, тобто навчання нових членів виробничої спільноти, яке починалося з посвяти у професію машинобудівника. Офіційний – видавання перепустки на завод, в урочистій обстановці, у присутності колективу, та першого робочого спецодегу; неформальний – поставити пляшку колегам у цеху та начальству, бо першу заробітну платню, за негласними правилами колективу, новачок мав пропити.¹² Аналізуючи цей механізм, російський дослідник С. Алашеев пропонує термін «усталені норми, що підтримують робочий ритм», і звертає увагу на те, що вони відігравали стабілізаційну роль, зберігаючи виробничий процес незмінним, традиційним, зрозумілим, як для новачка, так і робітника з досвідом роботи.¹³

Особливий маркер часу – заводський гудок – часоунормувальний механізм, яким починалася і закінчувалася робоча зміна, пізніше в його ролі було заводське радіо.

Найпоширеніший елемент символічного маркування професійного простору – його персоналіфікація. Це були сюжетні стандартизовані фото – здебільшого групові світлини робітників цеху або бригади на масових заходах (митингах, демонстраціях), що вказували на значущість соціальної мережі. Якщо фото індивідуальне, то майже завжди постановочне: поряд із верстатом, у процесі виконання професійної діяльності в цеху, зроблене для заводської багатотиражки, тобто фото людини-«функції».¹⁴ Вони також були дуже важливі як для професійної самоідентифікації з робочим місцем та колективом, так і для усвідомлення престижу конкретної професії.

Такий елемент, як «ідоли поля», чітко персоналізував ту професійну спільноту, до якої належали працівники. Для машинобудівника це був, зазвичай, робочий інструмент: «свій інструмент нікому не даю».¹⁵ Людтке звертає увагу на те, що інструмент для робітника є дещо більшим, ніж просте знаряддя праці, розмірковуючи над такими поняттями, як «жага власності» та «жага влади» щодо нього.¹⁶ Важливим було те, що «ідоли

поля» апелювали до професії загалом – через «уречевлення» значущих для ідентифікації виробничих практик і становлення шановливих відносин між колегами по цеху.

Інколи елементом персоналіфікації простору ставали тварини, що жили в цеху, – коти, зрідка собаки. Котам у цеху як елементу повсякденного оточення (але з погляду власне роботи елементу не обов'язковому) давали клички за назвами приладів або деталей, наприклад, Викрутка, Леб'юдка, Вал, до них було особливе ставлення, бо вони ловили мишей, їх підгодовували та опікувалися їхньою долею.

Один із важливих знакових елементів – активізація та анімізація професійного простору. Тут ми маємо можливість спостерігати міфологізацію простору виробничого, причому він конструюється робітником як активний, керуючий, який формує поведінку. Це також і негласний соціальний контроль колективу, і кодекс правил, підкріплений авторитетом професіоналів, і стратегії спротиву, і необхідне виправдання порушення професійних норм, браку чи невдачі в роботі.

Активність простору ідентифікувалася робітниками із робочим місцем – конкретним верстатом, який може працювати «добре або не дуже», «слухається» майстра чи ні, описували фразеологізмом «робота йде, як по маслу» (або навпаки).¹⁷ Фактично це були чинники, що визначали та/або супроводжували успіх/невдачу професійної діяльності. Вислови «У нього золоті руки», «Душа майстра втілюється в його виробі» яскраво ілюстрували унікальну роботу машинобудівника. Висловимо думку, що в цьому просторі верстат, деталь або робота загалом були прагматичними субстанціями, наділеними анімічними рисами, та визначались як значущі символи виробничих практик, які вводили робітників у поле професійного, даючи змогу його зробити найбільш прийнятним для них, і (не)керували діями останніх.

Окремим, певною мірою легендарним маркером були професійні прикмети машинобудівників, які передавали від досвідчених робітників новачкам: якщо захворів найкращий робітник цеху (а надто розточник, котрий, як правило, був провідним, висококваліфікованим працівником, «флагманом» для токарів) або, ще гірше, запив, то робота не піде, відразу можна йти гра-ти в доміно або карти; якщо механізм машини

¹² Інтерв'ю автора з Сергієм, 1959 р. н., 11 жовтня 2018 р.

¹³ С. Ю. Алашеев, «Неформальные отношения в процессе производства: "взгляд изнутри"», *Экономическая социология* 2 (1995): 16–17.

¹⁴ «Радянська Донеччина», 1960–1970; «Соціалістичний Донбас», 1960–1970.

¹⁵ Інтерв'ю автора з Олександром, 1946 р. н., 1 серпня 2018 р.

¹⁶ Людтке, *История повседневности*, 166–167.

¹⁷ Інтерв'ю автора з Миколою, 1954 р. н.; з Олександром, 1946 р. н.

не запускається з першого разу, випробувач не прийшов на перше випробування або захворів, механізм або деталь не працюватимуть; якщо світло вимикається в цеху тричі на день, буде брак або травма; якщо при опресуванні підшипників прес одразу не пішов, деталь на машині не працюватиме; якщо частину механізму віддали на склад недоробленою, то назад зі складу механізм або не повернеться, або не працюватиме, бо цикл виготовлення має бути безперервним; якщо замовник вчасно не забрав механізм, спізнився, відвантаження тричі відкладали, – обов'язково будуть проблеми з роботою механізму.¹⁸ Перший раз, перше випробування, три рази та послідовні дії – це вже про казкове, про використання архаїчних сталих форм для сприйняття та описання професійного світу й пом'якшення організаційних суперечностей через вияв емоцій та надання можливості сублімації, відхід у фантазію.

Ще один елемент, що поміщав робітника у контекст транслявання та передання професійної традиції – це професійний сленг, фольклор (які потрібно відрізнити від термінів, професіоналізмів у широкому сенсі). Виконуючи важливу номінативно-комунікативну функцію, вони точно позначали деталь виробу, ланку технологічного процесу або певне поняття й у такий спосіб сприяли взаєморозумінню членів професійної спільноти, бо робітники «говорили на одній мові».¹⁹ Щоб проілюструвати професійну машинобудівну специфіку, наведемо декілька найцікавіших прикладів, що їх пригадали респонденти:²⁰ верстат – «годувальник»;

дуже великий, габаритний верстат – «малюк»; «Куди йдеш? – (дуже шанобливо) На неї, рідну» (тобто на роботу); деталь, яка потребувала ретельної, «ювелірної» обробки, – «скельце»; галерея з цехів до контори – «стометрівка»; чергове освітлення заводських цехів – «нічник»; робітники чавунного цеху – «замазури»; робітники експериментального цеху – «лялечки» (легка робота, «мили руки вже після обіду»); робітники інструментального цеху – «рукавички» (працювали лише в білих рукавицях); робітники термічного цеху – «душогуби» (працювали в дуже задимленому цеху, оскільки вентиляція часто-густо ламалася); машиністка підйомного крана – «фея» (якщо молода), «баба яга» (якщо старшого віку); кабіна крана – «ступа»; майстри цеху – «собаки»; інженерно-технічні робітники – «вершки», завідувач складу – «мутило»; охорона заводу – «фараони». Як бачимо, назви мали акцентовано жартівливу, іноді – образливу, але завжди конкретну прагматичну тональність.

Отже, символічне, як маркер професійного, на нашу думку, було 1) об'єктом прив'язки ритуалів консолідації, підтвердження спільноти працівників; 2) проекцією соціального контролю у просторі професійного; 3) дискурсом «професійної чистоти», прагматики та статусу; 4) невід'ємною складовою нормального повсякденного життя, яку потрібно розглядати як у контексті задоволення виробничих потреб робітників, так і як вияв емоцій і можливість професійної сублімації.

Очевидно, що символічне у професійному дискурсі машинобудівників не обмежувалося пізнорадянським хронологічним контекстом і не було новим, але поставало таким, яке пересічний робітник приймав і був у ньому впевнений.

Bibliographic References

- Alashev, S. Iu. "Neformalnye otnosheniia v protsesse proizvodstva: «vzgliad iznutri»." *Ekonomicheskaja sotciologija* 2 (1995): 12–19.
- Bajburin, A. K. "Semioticheskij status veshhej i mifologija." *Material'naja kul'tura i mifologija: Sbornik MAJe* 37 (1981): 215–226, 216.
- Burde, Per. *Sotciologija sotcialnogo prostranstva*. Sankt-Peterburg: Aleteia, 2005.
- Kassirer, Je. *Filosofija simvolicheskikh form*. Vol. 1. Jazyk. Moskva; Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga, 2002.
- Liudmyla, 1960. Interviewed by author. July 9, 2015.
- Liudtke, A. *Istoriia povsednevnosti v Germanii: Novye podkhody k izucheniu truda, voiny i vlasti*. Moskva: ROSSPEN, 2010.
- Mykola, 1954. Interviewed by author. June 21, 2015.
- Nina, 1961. Interviewed by author. August 20, 2016.
- Oleksandr, 1946. Interviewed by author. August 1, 2018.
- Radianska Donechchyna. 1960–1970.
- Romanov, P. V., and E. R. Jarskaja-Smirnova. "Mir professij kak pole antropologicheskikh issledovanij." *Jetnograficheskoe obozrenie* 5 (2008): 3–17.
- Serhii, 1959. Interviewed by author. October 11, 2018.
- Shhepanskaja, T. B. "Proekcii social'nogo kontrolja v prostranstve professii." *Jetnograficheskoe obozrenie* 5 (2008): 20–29.
- Sotsialistychnyi Donbas. 1960–1970.
- Tompson, E. *Predislovie k knige "The making of the English working class."* Transl. Mikhail Piskunov. <http://anticapitalist.ru/archive/teoriya/stati/1766.html>.
- Uhl, Katharina. "«Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity." *Bylye Gody* 28, no. 2 (2013): 4–10.
- Vail, P., and A. Genis. *60-e. Mir sovetskogo cheloveka*. Moskva: AST; CORPUS, 2013.
- Yelyzaveta, 1960. Interviewed by author. May 15, 2015.

O. Ostapchuk

SYMBOLIC IN THE MACHINE BUILDER'S PROFESSIONAL DISCOURSE IN THE LATE SOVIET PERIOD

In the study of professional cultures, as special systems of meaning shared by the community of people working in an industrial enterprise, the question arises: how a new person in the professional community or organization gains and consolidates knowledge about the given culture, that is, forms their own professional discourse. To this end, there are already established social mechanisms of the professional, such as symbols, myths, rituals, language, and control. As a carrier of the professional tradition is represented by the manufacturing community: the late-Soviet machine-builders. The source base of the study includes memories of workers who worked at machine-building plants in the Donetsk region in the mid-1960s and mid-1980s, and whose professional experience allowed us to analyze and determine the mechanisms by which the symbolic workplace and environment were transformed into "their" professional space.

This location coincides with the concept of "professional purity", which allows avoiding non-professional topics. This type of communication prevails in the workshop, with the actual control of daily interactions within the professional. The results of the study suggest that, symbolically, as a marker of professionalism, it was the object of binding rituals of consolidation, confirmation of the community of workers; the projection of social control in the space of professional; the discourse of "professional purity", pragmatics and status and an integral part of normal daily life, which must be considered in the context as meeting the production needs of workers, as well as the expression of emotions and the possibility of professional sublimation.

Obviously, symbolic in the professional discourse of machine-builders was not limited to the late-Soviet chronological context and was not new but appeared to be something that the average person accepted and was sure of.

Keywords: symbolic, professional discourse, industrial subculture, late soviet.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 08.03.2020